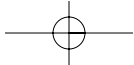

*Az anyanyelv és irodalma**Egy nyelvnél sem vagyunk alábbvalók*

Mindannyian tudjuk, hogy a nyelvhasználat a kommunikáció nélkülözhetetlen eszköze. Szülőként, nagyszülőként megtapasztaljuk, hogy a csecsemő, az egy-éves gyermek miként szenved attól, hogy nem tudja egyértelműen kifejezni magát, s hogy mennyire igyekszik, hogy ezen a helyzeten változtasson. Az újszülött élete első két-három évében szinte végigjárja azt a fejlődési folyamatot, amelynek során az ősember eljutott az első artikulálatlan hangoktól a beszédig. Megfigyelhetjük azt is, hogy a ritmusos, a dallamos, az irodalmilag is megformált szöveg felkelti az érdeklődését, azokat szívesen hallgatja, utánózni próbálja. A beszédkészség és a ritmusélmény, a hangvarázs egyidőben formálódik. Tudjuk azt is, hogy aki öt-hat éves koráig valamilyen okból nem juthat el egy nyelv akár kezdetleges elsajátításáig, az később erre már élettani okokból nem lehet képes. Embernek született, mégsem válhat teljes értékű emberré. Az emberi mivolt és legalább egy nyelv birtoklása elválaszthatatlan egymástól.

Ezt az elsőt, ezt a legfontosabbat nevezzük anyanyelvnek. Bár ismerünk példákat kétnyelvűségre, s a mai világban egyre többször tapasztalhatjuk meg azokat a vegyes házasságokat, amelyekben többé-kevésbé egyenrangúan jelenik meg az anyanyelv mellett az apanyelv, az is eléggé általános jelenség, hogy a felnévelődés során az iskoláztatás nyelve válik döntővé. A felnőtté válás közben, a tízes évelevekben nagyon kevesen válnak két nyelvben és azok kultúrájában egyaránt otthonossá. Talán az segíthetne ebben, ha tömegessé válnának a két tanítási nyelvű gimnáziumok. De még azoknál is az adott ország hivatalos nyelve maradna a meghatározó.

Az anyanyelv radikálisan hozzáköt egy közösséghez. Minél magasabb szinten sajátította el valaki az anyanyelvét, annál szétszakíthatatlanabb, elfeledhetetlenebb ez a kapcsolat. A mi magyar nyelvünk a magyar kultúra legáltalánosabb közös eleme. A nyelv azonban nem csupán jelrendszer, hanem hagyománykincs, ismeretek kimeríthetetlen tárháza. A legműveltebb ember sem állíthatja magáról, hogy teljes körűen ismeri az anyanyelvét. Legkönnyebben a szókincs számszerűsíthető. Ennek aktív állománya általában öt-tízezer között van, a passzív ennek többszöröse is lehet, de még mindig messze elmarad az értelmező szótár hatvanezer szócikkétől, nem is beszélve a nyelvjárási szavakról és a szaknyelvekről. A nyelvészek különböző számítások szerint 800 000 és egymillió körüli szót említenek, s más európai nyelvek esetében is hasonló az eredmény. E szavak összességét egyetlen szótár soha nem tartalmazza. Egyéniségtől, foglalkozástól, életkörülményektől is függ, hogy miként alakul nyelvismeretünk és -használatunk, az utóbbi két évszázad, tehát az

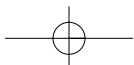

[*Kérdez az idő*]

írni-olvasni tudás elterjedése mégis azt bizonyította, hogy az írott szövegeknek, s azok között is elsősorban a szépirodalomnak, kiemelkedően a költészetnek, meghatározó szerepe van a nyelvmegőrzésben. Márai Sándor életpályája szemléletes példa lehet. Az 1920-as években, német majd francia földön élve, német nyelvű újságcikkeket írva arra döbbsent rá, hogy ő csak magyar író lehet, mert ez az anyanyelve. Élt benne a nyelv, s ezért neki is benne kellett élnie e nyelvi közegben, hogy igazán íróvá válhasson. 1948-as emigrációja után sem váltott írói nyelvet. Híres költeménye, a *Halotti beszéd* azoknak a nyelvromlásáról szól, akik nem irodalmi emberek, tehát nem is irodalomolvasók, akikben tehát nem él belül kiolthatatlanul az anyanyelv. Mert akikben benne él, például klasszikus költemények szövegelemleként is, azok képesek tudnak maradni a hibátlan nyelvmegőrzésre. Amikor az 1970-es években kezdtek hazajárni nyugatról az 1919-cel kezdődő emigrációs hullámok neves személyiségei, a velük készített interjúkban rendre idézték Arany János, Ady Endre és mások verseit. Egyik nagynéném huszonévesen ment el 1956-ban a férjével. Svájcban éltek, s még néhány éve, halála előtt, özvegyen is tökéletesen beszélt magyarul. Azzal magyarázta ezt, hogy rendszeresen olvassa fennhangon is a magyar költőket. A szépirodalom tehát nem csupán a nyelv alakításában, megismerésében, hanem megőrzésében is nélkülözhetetlen.

Sokszor szomorkodunk azon, hogy kis nép vagyunk, hogy kevesen beszélnek a nyelvünket, amely meglehetősen társtalán Európában. S félünk, már több mint két évszázada, Herder jóslata óta, hogy nyelvünk, s ezzel a magyarság megfogyatkozik, ki fog halni. Arra viszont ritkán szoktunk gondolni, amire büszkék lehetnénk. A nyelvészek szerint nyelvünk mintegy háromezer éve létezik önállóan. Európa nyelvei közül ez kevésről mondható el. S nemcsak önálló, hanem rendkívül gazdag is ez a nyelv. Prózai, költői alkotások létrehozására különösen alkalmasnak mutatkozik. A magyar líra elsősorban nem azért nem tud igazán átütő nemzetközi visszhangot kiváltani, mert nyelvünk nem tartozik a germán, a szláv vagy a neolatin nyelvcsaládba, hanem azért, mert a költészet lényegében lefordíthatatlan. Mi más indokolhatná a József Attila vagy a Weöres Sándor iránti nemzetközi érdektelenséget? Illendő megjegyezni, hogy azért bármely nyelven születhetnek zseniális átültetések. Talán nem csak elfogultság azt gondolni, hogy erre a magyar nyelv különösen alkalmas.

Kevesek által beszélt nyelv-e a miénk? Bizony nem. 13–14 millió ember anyanyelvéről van szó. A földkerekség egészét tekintve, a világkultúrában ez a lélekszám csak picit szelet, a jelenlegi össznépeségnek körülbelül 0,2 százaléka. Beláthatóbb léptékű, ha csupán Európában gondolkodunk: e földrész népességének körülbelül két százaléka magyar. A háromezer évre visszatekintve fölvetődhet az a kérdés is, hogy vajon ennyi idő alatt összesen mennyi ember élhetett magyar-ként? Nagyságrendileg megközelítő becslés adható: mintegy háromszázmillió lélekről van szó. Ennyi ember nevelkedett a magyar nyelvben és kultúrában, hordozta, őrizte és gazdagította azt. Ennek az örökségnek a sorsáról, jövőjéről volt szó, amikor Kölcsey Ferenc, Ady Endre, Illyés Gyula és oly sokan mások, ma is, szembenéznek a lehetséges veszélyekkel, amelyeket a XX. században világháborúk,

békekötések, társadalmi-politikai konfliktusok idéztek elő, s amelyeket ma a globalizmus tesz még súlyosabbá. Akik ma, a harmadik évezred kezdetén élünk, történelmi ismereteinkből tudjuk, hogy létezik nyelvhalál. Előidézhetik ezt háborús pusztítások, katasztrófák. Állandó jelenség a természetes és az erőszakolt asszimiláció. S egyre általánosabb a globalizáció káros szerepe a nyelvhasználatban.

Fontos-e, hogy egy-egy ember milyen nyelvet használ? Vannak-e magasabb rendű-rangú nyelvek? Nyilván csak abban az értelemben lehet erről beszélni, hogy egy adott nyelv a civilizáció milyen fokáig jutott el, van-e például írásbelisége, van-e saját iskolarendszere stb. Az európai ember nyelvváltásának aligha lehetnek minőségi szempontjai. A magyarázat inkább politikai és/vagy egzisztenciális. Manapság sokszor idézik, ám töredékesen Montesquieu híres gondolatát. A napló-jegyzet teljes mondata így hangzik: „Ha valami használna a nemzetemnek, s ártana egy másinak, nem javasolnám az uralkodómnak, mert elsősorban ember vagyok, s aztán francia; szükségszerűen vagyok ember s véletlenül francia” (Cs. Szabó László fordítása). Ez a mondat szerintem nem a nemzeti hovatartozás másodlagosságát hirdeti, s nem is a nyelvet állítja a középpontba, hanem a nemzetet, főként mint politikai közösséget. Elsősorban arról van szó, hogy minden közösség az egyetemes emberiség tagja, s nem volna szabad ártaniuk egymásnak. Montesquieu gondolatának neoliberais színezetű és csonka emlegetése azért is vitatható, mert konkrét közösségek nélküli ember nem létezik a valóságban. Mindenki valamilyen nyelvi-kulturális-társadalmi közösséghez tartozik. Abban nevelődik fel, s válik végérvényesen francia, német vagy éppen magyar emberré. S ez a nevelődési folyamat visszamenőlegesen is létezett: ükeinknek és azok ükeinek a nyelvi-nemzeti hovatartozása is öröklődik valamiképpen, valamilyen mértékben. Tudjuk, hogy Közép-Európában s kitüntetetten a Kárpát-medencében az évszázadok során sok nép, sok nyelv élt egymás mellett, ükeink tehát nem feltétlenül magyarok voltak, de utódaik azzá váltak, s a negyedik-ötödik nemzedék már alig-alig emlékezhet arra, hogy volt a családban egy német, egy szláv vagy akár egy francia ajkú ős. S bizony többnyire így történik ez azokkal a magyarokkal is, akik idegen nyelvi közegbe kerülnek, s elkerülhetetlenül beolvadnak, éljenek akár egy szomszédos országban vagy Amerikában.

Nyelvében él a nemzet – tartja a magyar közmondás, s ezt a gondolatot alighanem a felvilágosodás ideje és a reformkor mélyítette el: Bessenyei György, a Kisfaludyak, Kölcsey, Széchenyi írásai lehetnek a közmondás sugalmazói. (Erdélyi János 1851-ben megjelent gyűjteménye már tartalmazta ezt a szövegformát.) Azt hiszem, hogy érdemes meg is fordítanunk ezt a közmondást, mert úgy is igaz: Nemzetében él a nyelv. Világnyelvekre és nagyhatalmakra ez természetesen kevésbé vonatkozik, az angol, a spanyol, az orosz nyelvűeknek nem kell erre gondolniuk sem, a németeknek, a franciáknak is csak kevésé.

Nyelvében él a nemzet, és nemzetében él a nyelv. Ám tegyük ehhez hozzá azt is, és minden szakmai elfogultság nélkül, hogy irodalmában is él a nemzet, és nemzetében él igazán az irodalom. A szépirodalmi mű sohasem az emberiség nem létező elvont nyelvén fogalmazódik meg, mindig egy konkrét nyelvhez, annak

[*Kérdez az idő*]

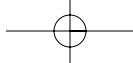
gondolkodásmódjához, hagyományaihoz, kultúrájához kötődik elszakíthatatlanul. A műalkotásnak – a nyelvhasználat szempontjából is – vannak egyetemes, azaz emberi, nemzeti, azaz nálunk magyar és egyéni, csak az adott alkotóra jellemző sajátosságai.

A nyelvészet s a műveltebb népeesség is megkülönbözteti a köznyelvet és az irodalmi nyelvet, tud a tájnyelvekről, a szak-, a csoportnyelvekről. A nyelvi norma a polgárosodás során a tájnyelvekből alakult ki, s ennek két változata a köznyelv és az irodalmi nyelv. Még néhány évtizede is az a felfogás uralkodott, hogy az előbbi főleg a beszélt, az utóbbi az írott nyelvhasználatban mutatkozik meg. Bárcki Géza megfogalmazása szerint „mint a legigényesebb, leggazdagabb nyelv-változat helyezkedik el az irodalmi nyelv. Ez használatos valahányszor bármely közlés tájaktól függetlenül nagyobb nyelvi közösséghez, rendszerint ugyanazon anyanyelv bármely típusát beszélők egészéhez szól. Elsősorban *látható nyelv*, azaz főleg írott formában jelentkezik, és szépirodalmi műveknek, újságoknak, értekező prózának, törvényeknek stb. közlésére szolgál, de megvan hangos változata is drámáknak, előadásoknak, szónoklatoknak stb. nyelveként.” (*Világirodalmi lexikon*, 1977). Ugyanebben a lexikonban a köznyelvről írja Martinkó András, hogy köznormát képvisel, „elsősorban mint beszélt forma létezik”, s hogy „ma már a gyermek az iskolában és a közösségben a köznyelvet tanulja meg” (1979). Ugyanezekben az években készült az a ma is használt gimnáziumi nyelvtankönyv, amely szerint az egységes nemzeti nyelv „igényes beszélt változatát köznyelvnek, írott változatát pedig nemzeti irodalmi nyelvnek nevezi a nyelvtudomány” (Honti Mária – Jobbágyiné András Katalin, 1978-tól). Ettől csak árnyalattal tér el egy 1999 óta használatos nyelvtankönyv (Antalné dr. Szabó Ágnes – dr. Raátz Judit). A *Nyelvi fogalmak kiszótára* (Kugler Nóra, Tolcsvai Nagy Gábor, 2000) részben eltérő felfogása szerint az irodalmi nyelv „az a kiművelt nyelvváltozat, amely a nyelvközösség minden tagja számára föltételezhetően érthető. Az irodalmi nyelvnek az a célja, hogy a nyelvközösség, a társadalom, az állam minden tagja azonos módon értsen meg fontos közleményeket. Az irodalmi nyelv ezért elsősorban a hivatalos szövegek nyelve. [...] Az irodalmi nyelv másik fő használati területe az ünnepélyes, választékos, emelkedett közlések világa, amelyekbe a különböző ünnepi beszédektől kezdve a gondosan fogalmazott esszéig, tanulmányig sokféle szövegfajta beletartozik. Az irodalmi nyelv alkalmazásakor figyelnek annak használói a legnagyobb mértékben saját beszédükre. A magyar irodalmi nyelven készült a magyar irodalom eddigi alkotásainak legnagyobb része. Az irodalmi nyelvet mai formájában nemcsak ezeken a területeken használjuk, hanem a mindennapi kommunikáció egy nyelvváltozataként él főképp a nagyvárosokban, itt elsősorban a több iskolát végzettek körében. Az irodalmi nyelv tehát egyként beszélt és írott nyelvváltozat.” Ennek megfelelően a köznyelv „a mindennapi nyelvhasználat nyelve azokon a tájakon, ahol spontán nyelvhasználatban nem nyelvjárásban beszélnek az emberek. [...] nagyobb részt beszélt nyelvváltozat, és a közömbös vagy bizalmas stílusokhoz kapcsolódik. A köznyelvet írásban főképp akkor használják, amikor nem hivatalos írásbeli szövegeket készítenek...”

Az irodalmi nyelv fogalma kezdetben szinte kizárólag a szépirodalom és az igényes írásbeliség nyelvét jelentette, s fokozatosan tágult a jelentéskör. Ma nincs igazi közmegegyezés az irodalmi nyelv jelentésköréről. Olyannyira, hogy indokolt lenne megkülönböztetni az irodalmi nyelv és a szépirodalmi nyelv fogalmát. Pusztán már azért is, mert a törvények, szabályok, hivatalos közlemények nyelvhasználata az én felfogásom szerint még jelképesen sem nevezhető irodalminak s mellesleg közérthetőnek sem. Igencsak elvlasztó különbség az, hogy az irodalmi nyelv újfajta nyelvészeti fogalma többnyire olyan szövegekre vonatkozik, amelyek megkövetelik az egyértelműséget és a közérthetőséget. A szépirodalmi nyelvvel szemben nem támaszthatunk ilyen igényt, sőt arra éppen a polifónia, a jelentések rétegzettsége, a szimbolikusság, az egyediség, a különösség a jellemző még akkor is, ha teljesen közérthetőnek mutatkozik egy-egy szöveg.

A tapasztalat azt mutatja, hogy ideális esetben a köznyelv és a szépirodalmi nyelv elsajátítása a születéstől kezdve egymással párhuzamosan haladhat. Mind-egyiknek ugyanazok a szinterei. A legfontosabbak a családi, lakóhelyi kisközösségek, a nevelési-oktatási intézmények, a tömegtájékoztatás fórumai. Ezek a szinterek és lehetőségeik azonban korántsem azonosak minden csecsemő és gyermek számára. Azonosak sohasem voltak és sohasem lesznek, mégis, a felvilágosodás kora óta arra törekedtek a fejlettebb társadalmak, hogy az egyenlőtlenségeket csökkentsék. Sajnos nem sok sikerrel, bár az általános műveltség szintje sokat emelkedett, az analfábétizmus formálisan minimálisra csökkent, meghatározóan jelen van a funkcionális analfábétizmus. Az olvasásszociológiai és az iskolai tudásszint-felmérések szerint a középfokú, sőt a felsőfokú oktatás tömegessé válása érdemlegesen nem tette műveltebbé a társadalmat. Az anyanyelvhasználat meglehetősen korlátozott, sem a beszédkészség, sem az írásbeli fogalmazni tudás, sem a szövegértés nem megfelelő szintű az egyes korosztályokban. Ha egy középiskolás diák a történelem-, az irodalomtankönyv szövegét csak helyvel-közzel s nehezen érti meg, akkor miként várhatnánk el tőle, hogy magukat az irodalmi alkotásokat megértse? S nemcsak a legmodernebb tankönyvekről van szó, hanem a konzervatívnak minősítettekről is. A legújabb szabályozás – a segítség részben megérthető szándékával – korcsoportonként előírja, hogy egy tankönyvben milyen arányban szerepelhetnek 150 betűhelynél hosszabb mondatok. Ez a 14–18 éves korosztály esetében a szöveg 35%-áig terjedhet. 14 éveseknél ez talán még elfogadható volna. De érettségi előtt? Miként fognak ezek a könnyített szövegekhez szoktatott ifjak a felsőoktatási tankönyvekkel megbirkózni?

A vizuális kultúrára nevelés szempontjából hasznos az az előírás, hogy minden tankönyv minden oldalán legalább egy képnek vagy ábrának kell szerepelnie, s ezekhez meghatározott arányban kérdéseknek vagy feladatoknak kell kapcsolódniuk. Egyes tantárgyak esetében, mint például a matematika, idétlennek tartom ezt a követelményt, a 16–18 éves korosztály irodalom- vagy nyelvtankönyveinél pedig feleslegesnek a számszerűsítést. Varázsszóvá tették a magukat tévedhetetlen bölcsnek tartó tanügyi főokosok a kompetenciaalapú tanítást. Mintha eddig nem az lett volna a cél, hogy a diák kompetens, illetékes legyen a tananyag elsajátításá-

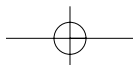
[*Kérdez az idő*]

ban, s az elvárt szinten „szakértővé” váljon. A sok-sok feladat, a nézz utána az interneten, keress példákat, gyűjts anyagot típusú feladatok egyrészt elvezethetnek a konkrét irodalmi műtől, másrészt érdemlegesen csak azok számára megoldhatók, akik viszonylag olvasott emberek már. A csoportmunka egyrészt nagyon időigényes, tehát a tananyag további csökkentését követeli meg, másrészt kisebb osztálylétszámoknál alkalmazható hatásosan. A diákoknak többet kellene, s nem csak irodalomórákon, beszélniük, többet kellene olvasniuk, írniuk, memoritereket megtanulniuk, s ezekkel a nagyon régi és konzervatív módszerekkel vegyítve a divatokat, idővel talán átütő eredményt is el lehetne érni. S akkor nem volna szükség arra, hogy Jókai Mórt, sőt Gárdonyi Gézárt írjuk át „mai” nyelvre. Jókai romantikus körmondatai és latinitása a 12 évesek esetében talán még indokoltta tehetné, ha nem is az átírást, de a tömörítést, ám akinek Gárdonyi nyelve nehézkes, az nem tud megfelelő szinten magyarul, tehát olvassa el háromszor az *Egri csillagokat*, az segíteni fog. A lírai művek? Azok bizony nehéz olvasmányok, oda kell figyelni, minden tudásunkat mozgósítani, többször nekigyürkőzni a szövegnek, hogy valamennyire otthonossá válhassunk világukban. De az embernek szüksége van a költészetre is.

Az érettségi követelmények magyar nyelvből és irodalomból elvileg igen magasak. Ha a négyes tanulók annak a harmadát-felét teljesítik, az már szép eredmény. A jelesek átlaga sem tart sokkal előbbre, a realitások alapján mégis jók és jelesek maradnak. Majdnem négy évtizedig tanítottam bölcsészkaron, s néhány éve is hallhattam azt diákoktól, ami a hatvanas években számított megérthetőnek. Nagy Lászlót nagyon nehezen befogadható költőnek tartották. Weöres Sándornak inkább csak az úgynevezett gyermekverseit ismerték. Sánta Ferenc *Húsz óra* című regénye ma is túl bonyolultnak bizonyul számukra. Pedig évekig vizsgáztak modern irodalomelméletből. Igaz, klasszikus verstant és poétikát nem tanultak. Derridából felelniük kellett, de a szonetról, az elégiáról senki sem érdeklődött vizsgaszerűen tőlük. Nemcsak az a baj tehát, hogy nem eléggé széles körű az olvasottságuk, hanem az is, hogy a műértési képességük is korlátozott. E két dolog nyilván összefügg egymással. Pedig ők a jelen, a jövő magyartanárai.

A nyelvértés, a nyelvhasználat szempontjából korunk igényeihez képest túl nagyok a különbségek. A virtuális analfabétáktól az írástudókon át a szépírókig ível a skála. A magyarság és a magyar nyelv egyaránt bajban van. Sokan nem érzik, nem értékelik az anyanyelvhez, a magyarsághoz való kötődésüket, s a haza- és a nyelvváltást inkább csak gazdasági, megélhetési értelemben tartják egzisztenciális kérdésnek.

A távozni szándékozókát szép szóval visszatartani aligha lehet. Magyarságtudatukat kellene megerősíteni, s ilyen erősségre nevelni az új nemzedékeket. Ebben segíthetne egy mindennapi életében, lehetőségeiben is szép és gyönyörű Magyarország. Bartók Béla építette bele ezt a témát a *Concertóba*, az a Bartók, aki a XX. század legegységesebb magyarja volt, s aki 1907-ben, tehát fiatalon, egyik levelében ezt írta Geyer Stefinek: „Egészen bizonyos, hogy egy évezred múlva, 10 ezer év múlva egész munkásságomnak nyoma se lesz, tán az egész magyar nép

és magyar nyelv örökre a feledésbe süllyedt. Vagy ha még nem akkor, hát később. S mindnyájunk munkájának ugyanez az osztályrésze. Nem volna valami kellemes munkánkat csupán ezzel a lesújtó tudattal végezni. Ehhez életkedv, azaz erős érdeklődés kell a létező Mindenség iránt. Lelkesedni kell azért a szentháromságért, amelyről levelében olyan szépen ír. Ha én keresztet vetnék, azt mondanám, »a Természetnek, a Művészetnek, a Tudománynak a nevében...«

Bartók Béla akkor még nem tudhatta, hogy nem az egyik magyar zeneszerző lesz, hanem Bartók, akinek a neve úgy hangzik majd, mint Baché, Mozarté. Ameddig lesz emberiség, addig Bartók zenéjének élnie kell, s benne a magyarságnak is. A magyar nyelv jövőjéről ekkora távlatban aligha lehet bármit elképzelni. Reménykedhetünk abban, hogy egy háromezer éves nyelv egy negyedik évezredet is meg fog élni. De hogy milyen lesz ez a nyelv húsz, ötven vagy száz év múlva, abban az irodalomnak is meghatározó szerepe van. Természetesen nemcsak a klasszikusoknak, hanem a mindenkori kortársaknak is. Amikor tehát a mai magyar irodalmi élet résztvevői azt szorgalmazzák, hogy az állam fordítson több figyelmet az irodalomra, legyen annak következetes mecénása, akkor nem az ebben a lényeges, hogy az írók szeretnék a megjelenés reménye mellett megélni is a hétköznapokban, hanem az, hogy ez a kortárs irodalom őrzi, formálja, gazdagítja anyanyelvünket, miként ezt Illyés Gyula kifejezte: fölnevelő édesanyánkat.

Himnusz